

УДК 334.716:94(477.7)

Роль підприємців і підприємництва в економічній модернізації Південно-Східної України: 1861–1914 рр.*

Н. Й. Романюк

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-2340-4476

Researcher ID: W-3589-2017

kafedra_ppk@ukr.net

Житомирський національний
агроекологічний університет,
бульвар Старий, 7, м. Житомир,
Україна, 10008

Анотація. Романюк Н. Й. Роль підприємців і підприємства в економічній модернізації Південно-Східної України: 1861–1914 рр. *Мета статті* – дослідити особливості економічної модернізації Південно-Східного регіону України в другій половині XIX на початку XX ст., визначити внесок підприємців у формування виробничої сфери. *Методи дослідження*: логіко-аналітичний, проблемно-хронологічний, системно-структурний, статистичний. Використання принципів історизму, об'єктивності й системності, що лягли в основу вказаних методів дослідження, дозволили розглянути сутність процесів і явищ, простежити як прояви загальних закономірностей соціально-економічних процесів розвитку Південно-Східного регіону України, так і їх особливості під впливом діяльності підприємців; зробити необхідні висновки. *Основні результати*: в статті висвітлено внесок підприємців Південно-Східної України, який став важливим чинником прискорення соціально-економічної модернізації: 1861–1914 рр. Базовою для модернізації економіки в умовах реформувань другої половини XIX ст. стала важка промисловість (галузі виробництва, що були пов'язані з видобутком та переробкою корисних

копалин). Протягом цього періоду сформувалися три потужних промислових центри: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний та Нікопольський марганцевий. Важливою рисою розвитку підприємництва Південно-Східного регіону України в 1861–1914 рр. було представництво усіх верств населення: селян, козаків, міщан, інтелігенції, купців, дворян та іноземного капіталу. Вони виступали як приватні бізнесмени, так і співвласники колективних підприємств. Найбільш розповсюдженою організаційною формою підприємництва в цей період були акціонерні товариства, роль та кількість яких постійно зростала. *Висновки.* На початок XX ст. Донецько-Криворізький регіон став потужним центром галузей важкої промисловості (вугільної, металургійної, металообробної, машинобудівної, хімічної). Результатом діяльності підприємців стало збільшення обсягів виробництва, підвищення прибутковості, створення великої кількості робочих місць, удосконалення організації та технології виробництва. *Практичне значення*: визначається акцентуванням уваги дослідників на необхідності осмислення феномену підприємництва, його історичних уроків, враховуючи потужні чинники цього явища та його впливу на сучасний і майбутній цивілізаційний розвиток України; рекомендовано використання авторами для написання статей, навчальних посібників, розробки спец курсів. *Наукова новизна.* Вперше показана самостійна роль підприємництва в капіталістичній економіці на регіональному рівні; доведено, що Південно-Східний регіон України був таким, де склалися передумови для розвитку приватної ініціативи, відбувалося поширення ринкових відносин і підприємництва; охарактеризовано участь підприємців у економічній модернізації. *Оригінальність*: використано узагальнення досвіду, практики прибуткового господарювання підприємницьких верств регіону. *Тип статті*: описова.

Ключові слова: корисні копалини; важка промисловість.

Надійшла до редколегії 26.04.2019

Прорецензована 19.05.19

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U006609 «Україна та її еліти в контексті цивілізаційного розвитку Європи».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 97–108

doi 10.15421/26190108

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 334.716:94(477.7)

Роль предпринимателей и предпринимательства в экономической модернизации Юго-Восточной Украины: 1861–1914 гг.*

Н. И. Романюк

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-2340-4476

Researcher ID: W-3589-2017

kafedra_ppk@ukr.net

*Житомирский национальный
агроэкологический университет,
бульвар Старый, 7, г. Житомир,
Украина, 10008*

Аннотация. Цель статьи – исследовать особенности экономической модернизации Юго-Восточного региона Украины во второй половине XIX начале XX в., определить вклад предпринимателей у формирование производственной сферы. Методы исследования: логико-аналитический, проблемно-хронологический, системно-структурный, статистический. Использование принципов историзма, объективности и системности, которые легли в основу указанных методов исследования, позволили рассмотреть сущность процессов и явлений, проследить как проявления общих закономерностей социально-экономических процессов развития Юго-Восточного региона Украины, так и их особенности под влиянием деятельности предпринимателей; сделать необходимые выводы. Основные результаты: в статье освещены вклад предпринимателей Юго-Восточной Украины, который стал важным фактором ускорения социально-экономической модернизации: 1861–1914 гг. Базовой для модернизации экономики в условиях преобразований второй половины XIX в. стала тяжелая промышленность (отрасли производства, которые были связаны с добычей и переработкой полезных ископаемых). В течение этого периода сформировались три крупных промышлен-

ных центра: Донецкий угольно-металлургический, Криворожский железорудный и Никопольский марганцевый. Важной чертой развития предпринимательства Юго-Восточного региона Украины в 1861–1914 гг. было представительство всех слоев населения: крестьян, казаков, мещан, интеллигенции, купцов, дворян и иностранного капитала. Они выступали как частные бизнесмены, так и совладельцы коллективных предприятий. Наиболее распространенной организационной формой предпринимательства в этот период были акционерные общества, роль и количество которых постоянно росло. Выводы. К началу XX в. Донецко-Криворожский регион стал мощным центром тяжелой промышленности (угольной, металлургической, металлообрабатывающей, машиностроительной, химической). Результатом деятельности предпринимателей стало увеличение объемов производства, повышение прибыльности, создание большого количества рабочих мест, совершенствование организации и технологии производства. Практическое значение: определяется акцентированием внимания исследователей необходимость осмысления феномена предпринимательства, его исторических уроков, учитывая мощные факторы этого явления и его влияния на современный и будущее цивилизационное развитие Украины; рекомендовано использование авторами для написания статей, учебных пособий, разработки спец курсов. Научная новизна. Впервые показана самостоятельная роль предпринимательства в капиталистической экономике на региональном уровне; доказано, что Юго-Восточный регион Украины был таким, где сложились предпосылки для развития частной инициативы, происходило распространение рыночных отношений и предпринимательства; охарактеризованы участие предпринимателей в экономической модернизации. Оригинальность: использовано обобщение опыта, практики прибыльного хозяйствования предпринимательских слоев региона. Тип статьи: описательная.

Ключевые слова: полезные ископаемые; тяжелая промышленность.

Поступила в редколлегию 26.04.2019

Прорецензирована 19.05.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* Статья подготовлена в соответствии с задачами госбюджетной темы 0116U006609 «Украина и ее элиты в контексте цивилизационного развития Европы».

LCC DK508.772

The Role of Entrepreneurs and Entrepreneurship in the Economic Modernization of the South-East Ukraine: 1861–1914*

N. Y. Romaniuk

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0002-2340-4476
Researcher ID: W-3589-2017
kafedra_ppk@ukr.net

Zhytomyr National Agroecological University,
7 Saryi Boulevard, Zhytomyr, Ukraine, 10008

Abstract. The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the modernization of the South-East region of Ukraine in the latter half of the 19th and at the beginning of the 20th century as well as to specify the contribution of entrepreneurs in the formation of the production industry. *Methods of research:* analysis and synthesis of available information, logical-analytical, problematic-chronological, system-structural methods. The principles of historicism, objectivity and consistency, which were the basis of the indicated research methods, made it possible to consider the essence of processes and phenomena, to keep track both of the manifestations of general patterns in the socioeconomic processes in the development of the South-East region of Ukraine and their specific character under the influence of entrepreneurial activity, and also to draw certain conclusions. *Key findings:* the contribution of entrepreneurs of the South-East Ukraine, which became an important factor in the acceleration of socioeconomic modernization during 1861–1914, is highlighted in the article. Heavy industry became the basis for the modernization in the context of reforms in the latter half of the 19th century, namely production industries related to the extraction of minerals and their processing. During this period, three powerful industrial centers formed: Donetsk coal and metal, Kryvyi Rih

ironstone and Nikopol manganese. An important feature of the entrepreneurship development in the South-East region of Ukraine in 1861–1914 was the representation of all population strata: peasants, Cossacks, townsmen, intellectuals, merchants, nobles and foreign capital. They acted as private businessmen and co-owners of collective enterprises. The most common organizational form of entrepreneurship in this period were joint-stock companies, the role and number of which was constantly growing. *Conclusions.* At the beginning of the 20th century, the Donetsk and Krivyi Rih region became a powerful center of heavy industry (coal, metallurgy, metalworking, machine-building, and chemical). The result of entrepreneurial activity was an increase in production volumes, profitability, the creation of a large number of jobs, the improvement of organization and production technology. *Practical value:* is determined by the emphasis of the researchers on the need to comprehend the phenomenon of entrepreneurship, its historical lessons, taking into account the powerful factors of this phenomenon and its influence on the contemporary and future civilization development of Ukraine; it is recommended to be used by authors for writing articles, manuals and for development of special courses. *Scientific novelty:* consists in formulating and studying a relevant topic, which has not received a comprehensive study in historical science. The independent role of entrepreneurship in the capitalist economy at the regional level is shown for the first time; it was proved that the South-East region of Ukraine was the one where the preconditions for the development of private initiative were formed, and also the spread of market relations and entrepreneurship took place; the participation of entrepreneurs in economic modernization as well as the most profitable branches in the region are characterized. *Originality:* the generalization of experience, practices of profit-making economy of the entrepreneurial strata of the region is used. *Type of article:* descriptive.

Keywords: Minerals; Heavy Industry.

Received 26.04.2019

Reviewed 19.05.2019

Accepted 29.07.2019

* The article was prepared in accordance with the tasks of the State Budget Theme 0116U006609 «Ukraine and its elites in the context of civilizational development of Europe».

Постановка проблеми. Ринкові трансформації в Україні, невід'ємною складовою яких є підприємництво, зумовлюють актуальність звернення до історії цього явища, його об'єктивної оцінки. Період від скасування кріпацтва й до початку Першої світової війни характеризувався становленням ринкової економіки, активізацією підприємництва, вагомими здобутками підприємців у соціально-економічній модернізації України. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції, а Донецько-Криворізький регіон – локомотивом важкої промисловості.

Становлення і розвиток підприємництва, діяльність підприємців та їхніх організацій в суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку відбувалося в залежності від природно-кліматичних умов регіонів, правових основ, політичних, економічних й наукових чинників. Так, у Донецько-Криворізькому регіоні підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, металургійній, металообробній, видобувній, хімічній). Підприємці Півдня України, маючи легкий доступ до Чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства й тонкорунного вівчарства. Підприємці Правобережної України, зокрема Київщини, Поділля і Волині, відігравали провідну роль переважно у розвитку землеробства, тваринництва та підприємств переробної промисловості.

Історіографія. В умовах незалежної України посилилася увага науковців до вивчення історичного досвіду підприємництва. Це викликано не тільки необхідністю перегляду застарілих стереотипів радянської історіографії, а й потребою використання кращих зразків діяльності підприємців минулого. Важливе значення для дослідження соціально-економічної історії України і підприємництва, зокрема, мають праці В. Ляшенка (Ляшенко, В. Г., 1998) та Т. Лазанської (Лазанська, Т. І., 1999). Проблеми промислового розвитку Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України досліджували І. Довжук (Довжук, І. В., 2003) та С. Закірова (Закірова, С. Г., 2006).

Однак аналіз історіографії проблеми розвитку підприємництва 1861–1914 рр. дає підстави констатувати про недостатність та фрагментарність її дослідження. Становлення підприємництва та діяльність підприємців розглядалися без урахування системного характеру цього складного явища, поза баченням факторів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії.

Незважаючи на значні напрацювання, але враховуючи багатоплановість та значимість проблеми підприємництва, в подальшому маємо продовжувати як цілісні, узагальнювальні дослідження, так і вивчення регіональних особливостей розвитку підприємництва, ефективних форм господарської діяльності персоналій, напрямів їхньої громадської діяльності, етнічної складової цього явища.

Мета дослідження – висвітлити особливості економічної модернізації Південно-Східної України у другій половині XIX – на початку XX ст., визначити внесок підприємців у формування виробничої сфери.

Виклад основного матеріалу. Важливою рисою розвитку підприємництва Південно-Східного регіону України в 1861–1914 рр. було представництво усіх верств населення: селян, козаків, міщан, інтелігенції, купців, дворян та іноземного капіталу. Вони виступали як приватні бізнесмени, так і співвласники колективних підприємств. Найбільш розповсюдженою організаційною формою підприємництва у цей період були акціонерні товариства, роль та кількість яких постійно зростала. Важливим фактором поширення саме такої форми підприємницької діяльності була висока капіталомісткість вугільної, гірничодобувної, металургійної галузей промисловості, що займали головні позиції в економіці регіону.

Базовою для модернізації економіки Південно-Східної України в умовах реформувань другої половини XIX ст. стала важка промисловість (галузі виробництв, що були пов'язані з видобутком та переробкою корисних копалин). Протягом цього періоду сформувалися три потужних промислових центри: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний та Нікопольський марганцевий.

Потужним центром вугільної промисловості й активізації підприємницької діяльності у другій половині XIX ст. став Донбас. Як відомо з історії краю, добування вугілля примітивним способом розпочалося тут ще у XVIII ст. Від 1721 р. проведено низку геологічних експедицій з метою відкриття родовищ кам'яного вугілля під керівництвом Г. Капустіна, С. Чиркова, Н. Вепрейського, Є. Ковалевського, О. Гур'єва. На початку XIX ст. ґрунтовні геологічні дослідження були організовані гірським інженером Є. Ковалевським. У результаті в 1829 р. була опублікована перша геологічна карта Донбасу, на якій були визначені 25 родовищ кам'яного вугілля. Однак до середини XIX ст. вівся дрібний вугільний промисел.

Вугільна промисловість стала особливо продуктивною і стимулювала багатьох підприємців займатися добуванням вугілля лише у другій

половині XIX ст. внаслідок будівництва мережі залізниць та пов'язаного з ним розвитку чорної металургії, особливо після відкриття Криворізьких рудних родовищ. У 1869 р. увійшла в дію Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, яка пройшла територією Донбасу. Пуск цієї залізниці послужив поштовхом для спорудження системи магістралей, які пронизували Донецький кряж у всіх напрямках. Особливе значення мав маршрут Донбас – Кривий Ріг (1884 р.), який зв'язав видобуток залізної руди та вугілля. Десятки приватних залізничних гілок поєднували окремі промислові об'єкти з загальною системою залізниць. Наприкінці XIX ст. Донбас став одним з найбільш розвинутих за транспортними можливостями регіонів Європи. Залізниця була потужним споживачем металу, що, у свою чергу, потребувало коксівного вугілля; а залізничний транспорт мав потребу у величезній кількості вугільного палива. Верства підприємців у вугільній промисловості Донбасу формувалася з поміщиків (І. Іловайський, В. Рутченко, П. А. Карпов), промисловців (О. Альчевський, С. Поляков), гірничих інженерів (М. Авдаков, П. Горлов), селян (Древицький), вихідців з донських козаків і представників іноземного капіталу (Лаверычев, В. Я, 1974, сс. 67–68).

У 1860–1870-х рр. XIX ст. Донбас охопив «вугільний бум». У регіоні з'явилася велика кількість підприємств, які вкладали свої капітали в гірничорудну промисловість, виникли сотні шахт, у тому числі копалень, значної потужності та технічної оснащеності. Поряд з відомими родовищами і шахтами Бахмутського повіту (Лисичанська казенна копальня, приватні шахти у поселеннях Рубіжне, Олександрівка, Софіївка, Нестерівка) та Словоносербського повіту (Голубівська копальня і шахти Грушевського родовища) виникли нові потужні вугільні копальні: Юзівська, Курахівська та Корсунська. Спорудження Юзівської та Курахівської копалень пов'язано з ім'ям англійського підприємця Д. Юза, який за сприяння уряду Російської імперії створив 1869 р. «Новоросійське товариство кам'яновугільного та рейкового виробництва».

Заклади Корсунської копальні (майбутня шахта «Кочегарка» у м. Горлівці) відбулись 1867 р. на кошти Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості, засновником якого був С. Поляков, ініціатором будівництва шахти був гірничий інженер П. Горлов, який здійснював керівництво будівельними й гірничими роботами. Його ім'ям і було названо шахтне селище, яке виникло на схилі корсунського байраку. За декілька наступних років були закладені вугільні копальні «Альберт», «Альфред», «Ма-

рія», «Государів Байрак» та інші. Горлівка стала одним із потужніших центрів вуглевидобутку. Поряд з великими підприємствами створювались десятки малих шахт, видобуток на яких здійснювали артілі по 20–30 робітників. Здебільшого це були колишні селяни (як правило – односельці), які добре знали один одного. Лише невелику частину артілі складали досвідчені гірники. Таку організаційну форму можна було спостерігати й на потужних підприємствах, ділянки яких обслуговувалися артілями. Окрім селян робочою силою слугували також ув'язнені, яких направляли в Донбас на виправно-трудові роботи.

Технічна оснащеність гірничих робіт суттєво відрізнялася на різних шахтах, але здебільшого (особливо на малих копальнях) переважала праця ручними знаряддями й найпростішими механізмами. Основним інструментом шахтаря слугувала кайла (дерев'яне руків'я зі сталевим вістря), яка згодом змінилася обушком (кайла зі змінним вістря). Вугільний масив підрізали в підшві врубом і здійснювали відбивку вугілля. Глибина врубу не перебільшувала довжини руків'я обушка (руки вибійника не повинні були входити у щілину врубу). Для відбою особливо міцного вугілля використовували лом, клин, молот. Вугілля біля вибою завантажували в дерев'яні ящики, що розміщувались на полозах санок. Для цього використовували навальну лопату (у формі ковша), великі грудки вантажили руками. Вивіз вугілля від вибою до рейкової колії здійснювали робочі саночки, які «впрягалися» в лямки або ланцюги санок і транспортували вантаж вагою до 150 кг. На відкотному штреку вугілля перевантажували у вагонетки і по рейках вручну відкочували їх до відкотної кліті. На деяких шахтах існувала відкатка кіньми, яких запрягали у потяг з вагонеток. У цьому випадку в шахті під землею тримали стайню. Підйом кліті з вагонетками здійснювали за допомогою парової машини. На малих шахтах вугілля доставляли в баддях, які піднімали коловоротом з кінним приводом.

У другій половині XIX ст. співіснували дрібні копальні, що належали місцевим поміщикам і великі капіталістичні шахти С. Кошкіна, П. Губоніна, В. Іловайського Л. Успенського та ін. У 70-х рр. XIX ст. були засновані акціонерні товариства за участю іноземного капіталу: Новоросійське, Олексіївське, Південно-Російське. У наступні роки швидко зростала кількість кам'яновугільних копалень. У 1873 р. їх було 88, у 1882 р. – 179, а в 1888 р. – уже 278. Зокрема, у верхів'ях р. Кальміус діяли копальні Новоросійського товариства (9,3 млн. пудів у 1880 р.), Макіївка Іловайського (4,7 млн. пудів), Рутченківська Францу-

зького товариства (4,6 млн. пудів), Риковська (1,3 млн. пудів), Корсунська товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості (3,8 млн. пудів), Нова того ж товариства (1,5 млн. пудів), Петрівська Шейермана (1,6 млн. пудів), Олексіївського гірничо-промислового товариства (1,5 млн. пудів), Голубовського товариства (2,6 млн. пудів), «Золоте» Любвіна і К^о (2 млн. пудів), Аптекманська (1,7 млн. пудів), Мар'ївська Губоніна (1,7 млн. пудів), Олександрівська Заславського (1,5 млн. пудів), Петро-Мар'ївська (1,2 млн. пудів). У районі Грушевських розробок виділялися копальні Російського товариства пароплавства і торгівлі (4,7 млн. пудів), Азовської компанії (1,9 млн. пудів), Попова (1 млн. пудів) (Тихонов, 1988).

Одними з найбільш значних шахтовласників і гірничопромисловців краю були Іловайські. Володіючи 3 632 дес. землі, в надрах якої були розвідані шість пластів кам'яного вугілля, І. Іловайський побудував 4 шахти, які назвав іменами своїх дітей. Це одне з великих родовищ кам'яного вугілля в Донбасі. Усвідомивши, що в умовах жорстокої конкуренції виграють ті, хто створює механізоване вугільне підприємство, І. Іловайський закупив у Великобританії парові машини, розширив масштаби виробництва та покращив механізацію копалень. На відміну від інших поміщиків, які не бажали розлучатися зі своїми землями, Іловайський продав земельні володіння (із 60 тис. дес. землі залишилося 173 дес.), що дозволило здійснити реконструкцію копалень. У результаті вже на початку 1880-х рр. на його землях діяло 5 шахт, оснащених паровими машинами. В середині 1880-х рр. він збудував в Макіївці трубний завод, потім заснував хімічне підприємство, став пайовиком французького акціонерного товариства «Уніон». Для того, щоб успішно зв'язати свою копальню із залізницею, він за свої кошти збудував Макіївську залізничну гілку протяжністю 14,5 версти до станції Харцизьк. Це був один із перших у Донбасі під'їзних шляхів. Значну увагу І. Іловайський приділяв ринкам збуту свого вугілля. Зокрема, Владикавказька залізниця була великим споживачем цього вугілля. Російське товариство пароплавства і торгівлі (м. Ростов-на-Дону) в 1882 р. закупило 3 млн. пудів макіївського палива, яким замінило англійське вугілля.

В останньому десятилітті XIX ст. не тільки зростав видобуток кам'яного вугілля, а й будувалися нові шахти. Так, у Кременській волості (район р. Червоної, притоки Сіверського Дінця) почався видобуток кам'яного вугілля. Цим займалися як окремі селяни, так і общини взагалі, на землях яких вугільні шари виходили на поверхню. У 1894 р. в слободі Кременна було 4 селян-

ські копальні, де видобували 80 тис. пудів вугілля на рік. Першу велику шахту тут побудували у 1895 р. Вона належала О. Алчевському, який орендував землю в сільській общині. У цьому ж році була введена в експлуатацію залізнична лінія Харків – Лисичанськ, що пройшла через Кременну. Вугільна шахта О. Алчевського 1899 р. стала власністю Олексіївського гірничопромислового товариства, правління якого знаходилося в Харкові. У 1901 р. на шахтах у Кременній працювало 350 робітників і було видобуто 1,2 млн. пудів вугілля (Довжук, І. В., 2003, сс. 71, 92).

У досліджуваний період серед великих вуглепромисловців хоча й було чимало одноосібних підприємців (Г. Шушпанов, А. Марков, І. Степанов, М. Пастухов, І. Кошкін, С. Прохоров та ін.), на перші місця почали висуватись акціонерні компанії. У 1880 р. ними було видобуто 506,4 млн. пудів вугілля (75,4 % від усього видобутку в Донбасі). Слідом за англійськими підприємцями (Новоросійським товариством) у вугільну промисловість Донбасу почали вкладати кошти французькі та бельгійські. Так, ряд вугільних шахт регіону контролювало «Французьке гірничопромислове товариство», виробничо-технічна потужність якого може бути проілюстрована наступними цифрами: у 1890–1891 рр. компанія продала споживачеві 20,8, у 1891–1892 рр. – 21,6 млн. пудів сировини. У подальшому розміри її збуту продовжували збільшуватися. Відомі шахти Риковського перейшли до товариства Риковських копалень (французький капітал), шахти Прохорова – до товариства Прохоровських копалень (бельгійський капітал). У 1896 р. бельгійське товариство Варваропільських кам'яновугільних копалень придбало у підприємця Чотчікова шахти «Анна» та «Олександр». Товариство побудувало 80 коксових печей системи «Коппе», електростанцію, механічну сортувальну. У 1897 р. стала до ладу шахта «Марія», а в 1899 р. – шахта «Ернест» (Щербань, А. Н., 1969, сс. 635–637).

На 1900 р. у Донецькому басейні визначилися наступні райони найбільшого зосередження великих кам'яновугільних копалень:

1. Грушевська – в Області Війська Донського, біля станцій Грушевка і Шахта. Видобуток антрациту. Найважливіші копальні: Г. Шушпанова (видобуток у 1900 р. 11,8 млн пудів вугілля), І. Кошкіна (6,4 млн пудів), Товариства І. Панченка (4,6 млн. пудів), Російського товариства пароплавства і торгівлі (4,3 млн. пудів).

2. Юр'ївська – навколо станції Юр'ївська, головним чином на північ і північний схід від неї. Найважливіші копальні: Карловська й Дмитріївська (21,8 млн. пудів), Павлівська, Лозово-Павлівська й Ольгинська (18,9 млн. пудів), Брянська

(16,1 млн. пудів), Успенська (14,0 млн. пудів), Петро-Миколаївська (11,9 млн. пудів), Орлово-Оленівська (9,9 млн. пудів), Кам'янська й Орловська (9,9 млн. пудів), Селезнівська (7,3 млн. пудів), Белянська (5,3 млн. пудів), Трудово-Юр'ївська Ю. Бабица (4,4 млн. пудів), Родаково-Юр'ївська, Дванадцятиротська й Новоіванівська (4,1 млн. пудів)

3. Голубівська – на північний захід від попереднього району, поблизу станцій Голубівка, Мар'ївка. Найважливіші копальні: Голубівська (24,0 млн. пудів), Золоте (9,2 млн. пудів), Петро-Мар'ївська (7,5 млн. пудів), Варваропільська однопименого товариства (4,9 млн. пудів), Лугансько-Донецька (4,7 млн. пудів).

4. Лисичанська – на північний захід від Голубівського району, уздовж південного берега Сіверського Дінця, неподалік від м. Лисичанськ. Найважливіша копальня – Лисичанська (9,8 млн. пудів).

5. Горлівська – поблизу станцій Горлівка, Микитівка, Костянтинівка, Волинцеве, Щербинівка. Найважливіші копальні: Корсунська (57,2 млн. пудів), Щербинівська (25,2 млн. пудів), Веровська (22,7 млн. пудів), Олександрівська (5,5 млн. пудів).

6. Кальміуська – на схід від станцій Юзівка, Руднична, Мандрикіно, на південь від станцій Щоглівка-2, Грачово, Ясинувата, Кринична, біля станцій Ханженково і Харцизьк. Більшість копалень розташовано на лівому березі р. Кальміус, в її верхів'ях. Найважливіші копальні: Новоросійського товариства (48,6 млн. пудів), Рутченківського товариства (28,9 млн. пудів), товариства Прохорівських кам'яновугільних копалень (25,3 млн. пудів), Катеринославського гірничопромислового товариства (21,8 млн. пудів), товариства Риковських кам'яновугільних копалень (20,9 млн. пудів), Російсько-Донецького товариства (18,7 млн. пудів), Вознесенська (16,6 млн. пудів), Берестово – Богодухівська (14,3 млн. пудів), Чулківська (6,7 млн. пудів), Новопродлівська (5,9 млн. пудів) (Тихонов, Б. В., 1988, с. 184–185).

Найбільшими підприємствами вугільної промисловості Донецького регіону були Корсунські шахти Південноросійського товариства, шахти Олексіївського гірничопромислового товариства й Олександрівські Новоросійського товариства, які разом давали 136 млн. пудів вугілля у рік. У 1899 р. було організоване Кримсько-Донецьке товариство кам'яновугільної і гірничої промисловості, яке почало розробку родовищ кам'яного вугілля у с. Кримське Слов'яносербського повіту на Катеринославщині (Довжук, І. В., 2003, с. 73).

Внаслідок концентрації промисловості утворилися великі монополістичні об'єднання, які в першому десятилітті ХХ ст. уже посіли панівне становище в економіці Наддніпрянської України. Серед цих об'єднань чільне місце належало синдикату «Продвугілля», який контролював понад 60 % видобутку кам'яного вугілля Донбасу й активно сприяв індустріальному розвитку регіону. Однак ситуація, яка склалась у вугільній промисловості Донбасу, не сприяла розвитку механізації та рівномірному зростанню продуктивності праці в цій галузі. Навіть у 1911 р., році промислового піднесення, не спостерігалось помітного підвищення продуктивності праці у вугільній індустрії регіону, хоча попит на мінеральне паливо було значним і загальний видобуток вугілля зростав.

Потреби країни в залізі й чавуні стимулювали розвиток металургійної промисловості. Центр металургії перемістився з Полісся на Донбас і Катеринославщину, де були значні запаси залізної руди й вугілля. Змінилися технологія, розміри і організаційні принципи виробництва. Розвиткові металургійної промисловості сприяв уряд Російської імперії. Недостатнє нагромадження капіталів у місцевих промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість імперії, спонукали уряд вдаватися до зарубіжних інвестицій. Були створені сприятливі правові умови для надходження в Росію іноземних капіталів. У зв'язку з цим особливо активно іноземні капітали переводились у вигляді акціонерних у провідні галузі промисловості. Саме така форма діяльності була найбільш вигідною для інвесторів, бо давала змогу якомога довше зберігати капітал за країною-експортером. Було обмежено ввезення паротягів, металовиробів, а також підвищено митні тарифи на чавун, залізну руду тощо. Така урядова політика створила умови, за яких підприємцям було вигідніше вкладати кошти у переробну галузь, ніж у торговельну чи банківську. З середини 1880 рр. до кінця ХІХ ст. у Донецько-Криворізькому регіоні розвинулася потужна металургійна індустрія, котра посіла перше місце в Російській імперії за обсягом виробництва продукції.

Не зустрічаючи економічного опору, французький, англійський, німецький і бельгійський капітали захоплювали ключові позиції в кам'яновугільній, залізничній і металургійній промисловості України. До того ж місцеві промисловці, менш досвідчені у підприємництві, намагалися не ризикувати капіталами і зосереджували свою діяльність у майже безпрограшній харчовій промисловості. Цим самим вони звужували підприємницький простір, віддавали іноземцям досить прибуткові галузі

виробництва. У зв'язку з цим іноземні капіталісти здобули можливість збагачуватися за рахунок освоєння українських природних багатств. Багато іноземних підприємців, працюючи в українській промисловості, здобули за короткий час величезні капітали. У 1869 р. було створене англоросійське «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого і рейкового виробництва» під керівництвом Джона Юза. Маючи значні пільги від держави, він досить швидко збудував великий металургійний завод, навколо якого незабаром з'явилося робітниче містечко Юзівка. У 1871 р. завод дав першу плавку чавуну. Згодом він почав виробляти також залізо й сталь, що призначалися для будівництва підприємств машинної індустрії та залізниць.

Наприкінці XIX ст. продовжували розвиватися обсяги й номенклатура продукції металургійних заводів. Серед металургійних підприємств виділялися такі, як Юзівський, Сулинський, Дружківський, Донецько-Юр'ївський, Петровський, Ольховський, Краматорський, Кадіївський, Гартмана. Зокрема, у 1900 р. на Сулинському металургійному заводі було вироблено майже 3 млн. пудів чавуну і 1,8 млн. пудів сталі. На Всеросійській промисловій виставці 1896 р. в Нижньому Новгороді Сулинському заводу була присуджена золота медаль за введення доменної плавки і мартенівського виробництва на антрациті. Сулинський завод виробляв штабове й сортове залізо (1,7 млн. пудів у 1900 р.), яке вирушало до Харкова, Ростова-на-Дону, Воронежу, Москви. Неабиякого розвитку набули металообробка, виготовлення різноманітних чавунних і залізних виробів, особливо залізничних приладів. Загалом підприємство в 1900 р. виробило відповідної продукції на 6 млн. крб. (Просвірнов, З. И., 1972, с. 18, 20).

Дружківський завод був побудований поблизу залізничної лінії Слов'янськ–Харцизьк, південніше ст. Дружківка Донецьким товариством залізничного і сталеплавильного виробництва, що було засноване в грудні 1891 р. Першу домну задули у 1894 р., з 1895 р. почалася виплавка бесемерівської сталі, а з 1899 р. – мартенівської. Підприємство швидко набирало сили: на 1900 р. виплавка чавуну збільшилася до 5,9 млн. пудів, сталі до 6,1 млн. пудів. Товариство мало власні копальні в Криворізькому басейні, але більшу частину руди купувало. У 1900 р. завод використав для виплавки чавуну 5,9 млн. пудів коксу. У цьому ж році було виготовлено 4,1 млн. пудів рейок (третє місце в Україні) (Довжук, І. В., 2000, с. 27).

Після Дружківського заводу нові підприємства почали виникати вже не на околиці, а в глибині Донбасу, в оточенні великих кам'яновугіль-

них копалень. Так, біля станції Юр'ївка на залізничній лінії Дебальцеве – Луганськ, відкрився завод Донецько-Юр'ївського металургійного товариства, створеного в 1895 р. за ініціативою О. Алчевського (1836–1901) – відомого українського промисловця і банкіра, який фінансував гірничо-металургійні підприємства Донецького басейну. Підприємство отримало назву Донецько-Юр'ївського (Плетенцов, Г. А. и Ямковой, А. А., 1972, с. 4). Зазначимо, що перші роки існування Донецько-Юр'ївського заводу співпали з періодом промислового піднесення. Він був третім (за часом будівництва) великим металургійним підприємством Донецького басейну після Юзівського (1878 р.) і Дружківського (1894 р.) металургійних заводів. Услід за ним в Донбасі один за одним стали до ладу інші металургійні підприємства.

У 1896 р. було створене Нікополь-Маріупольське гірниче й металургійне товариство. Воно збудувало у відділі у 4 версти від Маріуполя й у 15 верст від Маріупольського порту, неподалік від ст. Сартани Катерининської залізниці, Маріупольський трубний завод. Завод належав переважно американським промисловцям. Тут виробляли не лише труби, а й чавун та сталь. Нормальній роботі підприємства перешкоджало те, що воно було розташоване за 550 верст від криворізької руди і за 100 верст від донецьких шахт. У 1899 р. діяли вже всі головні відділення заводу: мартени, домни, трубозварювальні й прокатні стани, ливарний і механічний цехи. Виплавка чавуну в 1900 р. досягла 4,8 млн. пудів, а сталі – 2,1 млн. пудів (Довжук, І. В., 2003, с. 93). На лівому березі р. Ольхової, дотоки Лугані, поблизу села Успенського, у 26 верстах від Луганська з 1897 р. діяв чавуноливарний завод Товариства доменних печей і фабрик на Ольховій, заснованого в Бельгії. Ольховський завод виробив у 1900 р. 4,7 млн. пудів чавуну, що становило 5,6 % усього виробітку чавуну в Російській імперії (Брандт, Б. Ф., 1898, с. 57–59).

Внутрішня структура металургійного виробництва Донецького басейну була обумовлена, перш за все, розвитком залізничного будівництва в Україні та Росії. Розбудова залізничних шляхів сприяла розвитку промисловості, а тим самим – і промислових центрів. Залізниці сполучали між собою українські міста, що сприяло їхньому розвитку, а також появи нових міст, зокрема в Донбасі. Важливим осередком вугільної і металургійної промисловості стала Макіївка. Саме тут у 1895 р. австрійський земельний банк і французька компанія «Сосьєте Женераль» заснували Макіївську вугільну компанію (Куromія, Г., 2002, с. 34). У 1899 р. у Макіївці була задута перша домна Макіївського заводу Генерального товари-

ства чавуноливарних, залізо- і сталеробних заводів у Росії (Генеральне товариство чавуноливарних..., арк. 2).

У 1895 р. почав свою діяльність казенний паротронний завод у Луганську, створений на базі Луганського чавуноливарного заводу, закритого в 1887 р. Підкреслимо, що ліквідація останнього поставила під загрозу економічний розвиток селища, яке тільки у 1882 р. разом з розташованим поблизу селом Кам'яний Брід офіційно отримало статус міста, а найближчим часом стало центром Слов'яносербського повіту (Инвестиционный портрет Луганской области, 2002, с. 3). У 1897 р. на правому березі Дніпра став до ладу завод бельгійського товариства Катеринославських залізоробних і сталеливарних заводів, що виплавив у 1900 р. 0,6 млн. пудів сталі. Він виготовляв вагони, мости тощо (Заспенко, Я. П., Чайковський, Ф. Г. та Яценко, Н. Г., 1977, с. 5–8).

У 1899 р. на лівому березі Дніпра, у передмісті Катеринослава (с. Амур) почав діяти Нижньодніпровський завод відомий як «Шодуар Б». Підприємство виробляло тільки готову сталь. Поруч з ним був заснований у середині 1890-х рр. металургійний завод Акціонерного товариства. У 1900 р. він виплавив 190 тис. пудів сталі й виробив майже 0,5 млн. пудів готового металу (в основному листового й паровичного), споживши 2,3 млн. пудів кам'яного вугілля.

Станом на 1913 р. найбільшими металургійними заводами були: Дніпровський, який у 1913 р. виплавив 25,5 млн. пудів чавуну, Олександрівський – 25 млн. пудів, Петровський – 21,3 млн. пудів, Юзівський – 16,9 млн. пудів, Донецько-Юр'ївський – 15,1 млн. пудів і Макіївський – 14,1 млн. пудів (Бакулев, Г. Д., 1953, с. 93). Металургійні заводи Донбасу, побудовані в останньому десятиріччі XIX ст., відзначалися достатньо високим технічним рівнем. Передусім помітно зросли розміри доменних печей (висота й місткість), що призвело до збільшення їхньої продуктивності. Якщо перша домна Сулинського металургійного заводу, яка була побудована в 1874 р., при висоті в 13,7 м і місткості в 142 куб. м мала добову продуктивність 3 тис. пудів чавуну, то в 1890-х роках на нових металургійних заводах Донецького басейну будувалися доменні печі заввишки 23–24 м, місткістю до 380 куб. м, виплавка яких за добу досягала 15 тис. пудів (Струмилин, С. Г., 1954, с. 369). На нових металургійних підприємствах були встановлені найбільш досконали в технічному відношенні повітродувні машини. На Донецько-Юр'ївському заводі вперше було здійснено живлення кожної домни окремо повітродувною машиною

У 1900 р. почалася економічна криза, яка охопила не тільки Російську імперію, а й усю Європу. До кінця 1902 р. ціни на український метал були нижчі від західноєвропейських. Це призвело до скорочення виробництва промислової продукції. Між підприємцями (особливо металургійної галузі) розгорнулася гостра боротьба за ринки збуту. Велосся змагання за розподіл казенних замовлень, які надавалися лише шести заводам-фаворитам, а саме: Дружківському, Юзівському, Петровському, Брянському, Дніпровському і Таганрозькому. Під час кризи представники кожної галузі промисловості почали збиратися на з'їзди для вирішення питання, як переборювати кризу. І серед багатьох рецептів боротьби з нею розглядався і такий, як організація картелів і синдикатів. Промисловці зазначили, що треба об'єднати збут продукції, створити загальні збутові організації, узяти ринок під контроль, не допускати його переповнення товаром. Так, у записці наради залізо заводчиків у 1902 р. говорилося, що «синдикати могли би вплинути на здешевлення виробництва. Зараз кожний завод робить усе. При правильному розподілі замовлень заводи могли би більше спеціалізуватися, що, звичайно, позначиться на їхній вартості» (Сметанин, С. И. и Конотопов, М. В., 2002, с. 168).

Економічна криза початку XX ст. прискорила процеси монополізації і концентрації промислового виробництва. Перші найбільші синдикати виникли в металургійній промисловості. Головною причиною був оптовий збут. Важко об'єднати збут предметів народного споживання. Тут неминуче існування багатьох торгових посередників. А споживачами металів були залізниці, військове міністерство, машинобудівні заводи, міста. Замовлення звичайно давалося на торгах, коли різні фірми пропонували свої умови для виконання замовлення, і замовник-покупець вибирав оптимальні. Припускалось, що замовники при цьому повинні конкурувати між собою, збиваючи ціни. Проте саме ці умови подання замовлень штовхали фірми до угод: щоб не знижувати ціни в інтересах замовника, краще було заздалегідь домовитися про верхню межу цін і навіть про розподіл замовлень. Зрозуміло, що це було можливим тільки за умови високої концентрації виробництва, коли конкурентами виступали лише декілька найбільших фірм. Але чорна металургія за концентрацією виробництва в 1900 р. посідала друге місце серед галузей промисловості Російської імперії, а концентрація виробництва на Півдні України була особливо високою і саме на торгах укладалися перші угоди про ціни й умови виконання замовлень.

Синдикуванню сприяли й інші обставини. До синдикатських угод заради підвищення цін штовхали високе імпорнтне мито. Імпорнтний чавун з накладеним на нього митом продавався в імперії вдвічі дорожче, ніж він коштував за кордоном, а це давало можливість відповідно підвищити ціни і на російський чавун. Сприяло синдикуванню і те, що українська промисловість була в руках іноземців. Іноземний капітал у Російській імперії представляла невелика група банків, під контролем яких знаходилося багато фірм, тому банки прагнули не допускати конкуренції між цими фірмами, об'єднуючи їх у синдикати.

Слід підкреслити, що об'єднання в синдикати дозволило покращити організацію виробництва й особливо – збуту продукції, скоротити витрати й тим створювало можливість для зниження цін. Крім можливості посилення спеціалізації виробництва, про що говорили самі організатори синдикатів, скорочувалися витрати на продаж продукції у зв'язку з її централізацією. Раніше комісійні витрати на реалізацію пуда заліза становили 5–6 коп., з утворенням синдикату «Продамет» вони знизилися до 1,5–2 коп. Тепер можна було направляти залізо споживачам з найближчого до них заводу, а це скорочувало витрати на транспорт у середньому на 6 коп. у розрахунку на 1 пуд продукції. Більше того, об'єднання в синдикат давало змогу закривати технічно відсталі підприємства й концентрувати виробництво на кращих (Сметанин, С. І. и Конотопов, М. В., 2002, с. 169).

Безпосереднім поштовхом до утворення синдикатів у металургійній промисловості стали економічна криза й падіння цін. Найбільшим з цих синдикатів став «Продамет», ядром якого, були заводи Півдня України. Крім того, до синдикату входили заводи прибалтійські («Беккер», Санкт-Петербурзький прокатний і «Фенікс»), центральні (Московський металевий і Вискунський), приволзькі (Урало-Волзький) і навіть деякі уральські (Камського товариства і Богословські). (Бакланова, И. А., 1963, с. 122). Утворений 1902 р. синдикат «Продамет» уже через кілька років охопив дві третини усього виробництва чавуну й сталі Південної України. Щоб тримати високий рівень цін на ринку, «Продамет» час від часу штучно скорочував або збільшував виробництво продукції.

Крім «Продамету», виникли монополістичні об'єднання для збуту окремих виробів металургійних заводів. У 1902 р. був організований синдикат південних підприємств для продажу спеціальних чавунів (феромарганцю, феросиліцію, дзеркального чавуну), у склад якого входило 6 підприємств Донбасу та Придніпров'я: Донецько-Юр'ївський, Дніпровський, Новоросійського товариства, Ольховський, Російсько-Бельгійський, Олександрійський. Синдикат зосередив збут майже 90 % загальноімперського виробництва спеціальних чавунів (Шполянський, Д. И., 1953, с. 100). У 1902 р. виник синдикат із продажу залізних труб «Трубопродаж». Він об'єднував 10 заводів, що діяли в Російській імперії, у тому числі 2 українських металургійних: Таганрозький і Нікополь-Маріупольський. Цей синдикат зосередив у своїх руках майже 100 % збуту водопровідних, газопровідних, фабричних, нафтопровідних труб. Керівна роль у синдикаті належала німецьким підприємцям.

Висновки. У другій половині XIX – на початку XX ст. після скасування кріпацтва 1861 р. та проведення низки реформ рушійною силою економічної модернізації, інтенсифікації виробництва підросійської України і, зокрема, її Південно-Східного регіону ставали підприємці. Наявність висококалорійного кам'яного вугілля у Донецькому кряжі, залізничного транспорту, дешевої робочої сили, а також споживачів готової продукції зумовили швидкий розвиток вугільної промисловості на Донбасі. Протягом 1861–1914 рр. сформувалися три потужних центри важкої промисловості: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий, що сприяло індустріалізації всієї України. Результатом підприємницької діяльності значної верстви промисловців стало збільшення обсягів виробництва, створення великої кількості робочих місць, удосконалення організації та технології виробництва, підвищення його прибутковості. Проте позитивні наслідки модернізаційних процесів могли бути більш значними, якби цьому не перешкоджала колоніальна політика Російської імперії, яка разом з іноземними капіталістами нещадно експлуатувала природні та людські ресурси. Уроки розвитку вітчизняного підприємництва в історичній ретроспективі мають слугувати настановою для політиків, громадськості у їхній діяльності, щоб забезпечити українське суспільство від ціннісних покручів.

Бібліографічні посилання

Бакланова, И. А. и др., сост., 1963. *Монополии в металлургической промышленности России. 1900–1917. Документы и материалы*. Москва; Ленинград: АН СССР, Ленинградское отделение.

Бакулев, Г. Д., 1953. *Черная металлургия Юга России*. Москва: Металлургиздат.

Брандт, Б. Ф., 1898. *Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны*. Санкт-Петербург.

Генеральне товариство чавуноливарних, залізо-сталеливарних заводів в Росії, сл. Макіївка Макіївської волості Таганрозького округу Облaсті Війська Донського. Ф. 29. Костянтинівка: Державний архів Донецької області, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

Довжук, І. В., 2000. Металургійна промисловість Донбасу в кінці 80-90-х рр. XIX ст. *Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки*. Луганськ, № 2(24), с. 27.

Довжук, І. В., 2003. *Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)*. Монографія. Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

Закірова, С. Г., 2006. *Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук. Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.

Заспенко, Я. П., Чайковський, Ф. Г. та Яценко, Н. Г., 1977. *В строю ветеранов. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода имени Коминтерна*. Днепропетровск: Промінь.

Инвестиционный портрет Луганской области, 2002. Луганск: Янтарь.

Куромія, Г., 2002. *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*. Київ: Основи.

Лаверычев, В. Я., 1974. *Крупная буржуазия в пореформенной России, 1861–1900*. Москва: Мысль.

Лазанська, Т. І., 1999. *Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Ляшенко, В. Г., 1998. *История предпринимательства в Украине (1861–1917)*. Донецк: ДИЭХП.

Плетенцов, Г. А. и Ямковой, А. А., 1972. *Коммунарск: историко-краеведческий очерк*. Донецк: Донбасс.

Просвирнов, З. И., 1972. *Очерки истории Сулинского металлургического завода*. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство.

Сметанин, С. И. и Конотопов, М. В., 2002. *История черной металлургии России*. 2-е изд. Москва: Палеотип.

Струмилин, С. Г., 1954. *История черной металлургии в СССР*. Москва: АН СССР.

Тихонов, Б. В., 1988. *Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX века*. Москва: Наука.

Шполянський, Д. І., 1953. *Монополії угольно-металургічної промисловості Юга Росії в на-чале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции)*. Москва: АН СССР.

Щербань, А. Н., гл. ред., 1969. *История технического развития угольной промышленности Донбасса*. В 2 т. Київ: Наукова думка, т. 1.

References

Baklanova, I. A., comp., 1963. *Monopolii v metallurgicheskoy promyshlennosti Rossiya. 1900–1917* [Monopolies in the Metallurgical Industry of Russia. 1900–1917]. Documents and materials. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences, Leningrad Branch (in Russian).

Bakulev, G. D., 1953. *Chernaya metallurgiya Yuga Rossii* [Ferrous metallurgy of the South of Russia]. Moscow: Metallurgizdat (in Russian).

Brandt, B. F., 1898. *Inostrannye kapitally. Ikh vliyanie na ekonomicheskoe razvitiye strany* [Foreign capital. Its influence on the economic development of the country]. St. Petersburg (in Russian).

Dovzhuk, I. V., 2000. *Metallurgicheskaya promysloviy Donbasu v kintsy 80-90-tykh rr. XIX st.* [Metallurgical industry of Donbass in the late 80-90's of the XIX century]. *Visnyk Shkhdnoukrayins'koho derzhavnoho universytetu. Istorychni nauky* [Bulletin of East Ukrainian State University. Historical sciences]. Luhans'k, no. 2(24), p. 27 (in Ukrainian).

Dovzhuk, I. V., 2003. *Promyslovyi rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddnipyans'koyi Ukrayiny (kinets' XIX – pochatok XX st.)* [Industrial development of Donbass in the system of economy of the Dnipro Ukraine (end of XIX – beginning of XX century)]. Monograph. Luhans'k: Volodymyr Dahl Eastern Ukrainian National University Publish House (in Ukrainian).

Heneral'ne tovarystvo chavunolyvarnykh, zalizo-stalelyvarnykh zavodiv v Rosiyi, sl. Makiyivka Makiyivs'koyi volosti Tahanroz'koho okruhu Oblasti Viys'ka Dons'koho [General Society of Cast Iron, Iron and Steel Works in Russia, Makiyivka Suburb of

Makiyivka volost, Taganrog District, Don Troops Region]. Fund 29. Kostyantynivka: State Archive of Donetsk Oblast, inventory 1, file 1, p. 2.

Investitsionnyy portret Luganskoy oblasti [Investment portrait of Luganska Oblast], 2002. Lugansk: Yantar' (in Russian).

Kuromiya, H., 2002. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrayins'ko-rosiys'ke prykordonnya, 1870–1990-i roky* [Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s]. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Laverychev, V. Ya., 1974. *Krupnaya burzhuziya v poreformennoy Roscii, 1861–1900* [The big bourgeoisie in post-reform Russia, 1861–1900]. Moscow: Mysl' (in Russian).

Lazans'ka, T. I., 1999. *Istoriya pidpryyemnytstva v Ukrayini: na materialakh torhovo-promyslovyi statystyky XIX st.* [History of Entrepreneurship in Ukraine: Based on the Materials of Trade and Industrial Statistics of the Nineteenth Century]. Kyi v: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Lyashenko, V. G., 1998. *Istoriya predprinimatel'stva v Ukraine (1861–1917)* [History of Entrepreneurship in Ukraine (1861–1917)]. Donetsk: DIEKhP (in Russian).

Pletentsov, G. A., and Yamkovoy, A. A., 1972. *Kommunarsk: istoriko-kraevedcheskiy ocherk* [Kommunarisk: Historical and Local History Essay]. Donetsk: Donbass (in Russian).

Prosvirnov, Z. I., 1972. *Ocherki istorii Sulinskogo metallurgicheskogo zavoda* [Essays on the history of the Sulinsky Metallurgical Plant]. Rostov-na-Donu: Rostovskoe knizhnoe izdatel'stvo (in Russian).

Shcherban', A. N., ed. in chief, 1969. *Istoriya tekhnicheskogo razvitiya ugol'noy promyshlenosti Donbassa* [The history of the technical development of the coal industry of Donbass]. In 2 vols. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1 (in Russian).

Shpolyans'kiy, D. I., 1953. *Monopolii ugol'no-metal-lurgicheskoy promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX veka (k voprosu o sootnoshenii monopolii i konkurentsii)* [Monopolies of the coal and metallurgical industry of the South of Russia at the beginning of the 20th century (on the question of the relationship between monopoly and competition)]. Moscow: AN SSSR (in Russian).

Smetanin, S. I., and Konotopov, M. V., 2002. *Istoriya chernoy metallurgii Rossii* [The History of Ferrous Metallurgy in Russia]. 2nd ed. Moscow: Paleotip (in Russian).

Strumilin, S. G., 1954. *Istoriya chernoy metallurgii v SSSR* [The History of Ferrous Metallurgy in the USSR]. Moscow: AN SSSR (in Russian).

Tikhonov, B. V., 1988. *Kamennougol'naya promyshlennost' i chernaya metallurgiya Rossii vo vtoroy polovine XIX veka* [Coal industry and ferrous metallurgy in Russia in the second half of the 19th century]. Moscow: Nauka (in Russian).

Zacirova, S. G., 2006. *Vnesok pidpryyemnyts'kykh verstv Donbasu u sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok rehionu (1861–1914 rr.)* [Contribution of Enterprise Layers of Donbass to socio-economic Development of the Region (1861 – 1914)]. Abstract of PhD dissertation. Luhansk: Volodymyr Dahl Eastern Ukrainian National University (in Ukrainian).

Zaspenko, Ya. P., Chaykovs'kiy, F. G., and Yatsenko, N. G., 1977. *V stroyu veteranov. Kratkiy ocherk istorii Dnepropetrovskogo metallurgicheskogo zavoda imeni Kominternu* [In the ranks of veterans. A brief outline of the history of the Dnepropetrovsk Metallurgical Plant named after the Comintern]. Dnepropetrovsk: Promin' (in Russian).